

محمد رضا نعمتی^۱ میلاد باغ‌شیخی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲.۹.۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲.۹.۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲.۹.۸

DOI: 10.22055/PYK.2023.18662 URL: https://paykareh.scu.ac.ir/article_18662.html

ارجاع به این مقاله: نعمتی، محمد رضا و باغ‌شیخی، میلاد. (۱۴۰۲). تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان. پیکره، ۱۲(۳۴)، ۳۷-۵۵.

ترجمه انگلیسی این مقاله در همین شماره با عنوان زیر منتشر شده است

Analyzing and Examining the Ilkhani Coins in the National Museum of "Fin Garden" in Kashan

مقاله پژوهشی

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

چکیده

مقدمه: سکه‌ها، از منابع مهم شناخت تاریخ گذشته بشر و از اسناد مهم تاریخی هستند. که با مطالعه آن‌ها از لحاظ فنی (جنس، آلیاژ) و محتوایی (نقوش و مضامین سکه) بسیاری از ابعاد مختلف تحولات سیاسی، اجتماعی، هنری و مذهبی دولت‌ها بازیابی می‌شود. در پژوهش حاضر که با هدف شناخت مسکوکات دوره ایلخانی به تحریر درآمده، تلاش شده، تا با توصیف و تحلیل نقوش و نوشتار سکه‌های موزه «باغ فین» به ارتباط آن‌ها با مذهب و سیاست این دوره پرداخته شود و به پرسش چیستی مضمون سکه‌های ایلخانی موزه «باغ فین» و نمودهای بصری راجح آن‌ها پاسخ داده می‌شود.

روش پژوهش: پژوهش حاضر به لحاظ هدف بنیادی است که با جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های کتابخانه‌ای و میدانی (موزه ملی «باغ فین» کاشان) به شیوه تحلیلی- تاریخی به تحریر درآمده است.

یافته‌ها: یافته‌ها حاکی از آن است که در میان سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان، سکه‌ها به سه حاکم ایلخانی از جمله «غازان محمود» (۶۹۴ - ۷۰۳ ه.ق)، «اوجایتو» (۷۱۶-۷۰۳ ه.ق) و «ابوسعید» (۷۳۶-۷۱۶ ه.ق) تعلق دارد که بیشترین آن‌ها متعلق به ابوسعید و سه قطعه مسکوکات متعلق به شاهزادگان دوره فترت (محمدخان و انشیروان) است. به طور کلی، نوشتار مرتبط با مذهب شیعی (اسمی ائمه اطهار (ع)) و تسنن (اسمی خلفای راشدین)، قاب‌های تزیینی هندسی متشكل از دایره، نقوش گیاهی و اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمودهای بصری به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه ملی «باغ فین» کاشان هستند.

نتیجه‌گیری: نوشتار سکه‌های ایلخانی موزه ملی «باغ فین» مرتبط با مذهب شیعه (اسمی ائمه اطهار (ع) و تسنن (اسمی خلفای راشدین)) است. قاب‌های تزیینی هندسی متشكل از دایره، نقوش گیاهی، اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمودهای بصری به کار رفته در این سکه‌هاست که به مانند دیگر دوره‌های تاریخی ایران مذهب و سیاست عصر خود را بازنمایی کرده‌اند.

کلیدواژه

ایلخانی، مسکوکات، کاشان، موزه ملی «باغ فین»، عناصر بصری، شعائر مذهبی

۱. نویسنده مسئول، استادیار تاریخ پیش از اسلام، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور، ایران.

Email: M.nemati@richt.ir

۲. دکتری باستان‌شناسی، باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسأله

سکه به عنوان ماندگارترین سند تاریخی، جلوه‌ای از ابعاد و زوایای مختلف زندگی جامعه است و صنعت، نوع پوشش، اقتصاد، شعائر مذهبی و مواردی دیگر را بازتاب می‌دهد. از آن جهت که سکه‌ها در مبادلات روزمره بین اقوام مختلف دست به دست می‌شوند، زمینه مناسب برای بیان اهداف مدنظر حاکمان در اختیار می‌گذاشته‌اند. در این میان، سکه‌های دوره ایلخانی به لحاظ تنوع در مضماین و نقوش، اطلاعات فراوانی به همراه دارند که نزد پژوهشگران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ به گونه‌ای که با استقرار حکومت ایلخانان در ایران، مجبور شدند به شعائر اسلامی و فرهنگ ایرانی احترام بگذارند. این سکه‌ها از نظر هنری ارزش فراوانی دارند. وجود تعداد زیاد ضراب خانه‌ها در سراسر قلمروی ایران در این دوره نشانه موقفيت و رونق اقتصادي و سياسی در تمامی نواحی و روستاهای بوده است؛ به طوری که در شهرهای کوچک نیز ضرب سکه وجود داشته، در حالی که این امر در دوره‌های قبلی رواج نداشته است. بررسی مسکوکات دوره ایلخانی در جایگاه یک سند فرهنگی- تاریخی برای دستیابی به شواهد بصری مرتبط با باورهای مذهبی موجود در جامعه آن زمان حلقة مفهوده‌ای است. باورهای مذهبی حاکم بر جامعه دوره ایلخانی تحت تأثیر مذاهب مختلف و از جمله سنی بوده است و شیعیان در اقلیت جامعه قرار داشته‌اند. متأسفانه تا به امروز مطالعه و پژوهش جامع و علمی در مورد سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین به لحاظ شکل ظاهری و محتوایی آن‌ها انجام نشده است و در پژوهش حاضر با پیگیری شرایط سیاسی و مذهبی مربوط به این دوره، نقوش و محتوای سکه‌های ایلخانی موجود بررسی قرار گرفته است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر خوانش و تحلیل عناصر بصری نقوش سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی باغ فین کاشان است و سعی شده است، تا با توصیف و تحلیل نقوش و نوشтар، به ارتباط سکه‌ها با مذهب و سیاست این دوره دست یابیم و پرسش‌های ذیل در طی پژوهش پاسخ داده شوند: از نظر مضمون سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین شامل چه مضماینی‌اند؟ و نمودهای بصری رایج در سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین چیست؟

روش پژوهش

باتوجه به اینکه پژوهش مدنظر در ارتباط با بررسی صوری و محتوایی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین است، ماهیت پژوهش حاضر تحلیلی- تاریخی است و از منظر نوع هدف، بنیادی محسوب می‌گردد. به طور کلی برای دستیابی به اطلاعات صوری و محتوایی از منابع کتابخانه‌ای و یافته‌های میدانی (عکاسی از سکه‌ها) استفاده شده است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند یا کیفی صورت گرفته و از جامعه آماری و مطالعاتی پژوهش حاضر، در میان صدھا سکه موجود در موزه ملی باغ فین کاشان متعلق به دوره‌های مختلف، تعداد ۱۴۳ قطعه از آن‌ها که به یقین مرتبط با دوران ایلخانی است، انتخاب شده است؛ اما از آنجایی که عموماً از یک سرمهک، سکه‌های زیادی تولید می‌شده، بنابراین استناد بر مسکوکات مورد نظر، به عنوان نمونه‌ای از تعداد زیاد سکه‌های ضرب شده بوده و در نهایت به بررسی شکلی و محتوایی سکه‌های ایلخانی موزه کاشان پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

در خصوص سکه‌های دوره ایلخانی، پژوهشگران با تأثیر آثاری در قالب کتاب و مقاله، به معرفی ویژگی‌ها و شناساندن انواع سکه‌های حاکمان دوره ایلخانی پرداخته‌اند. از جمله مهمترین کتب و مقالاتی که در این زمینه به

چاپ رسیده می‌توان به کتاب «دیلر^۳» (۲۰۰۶) با عنوان «سکه‌های مغول ایران» اشاره نمود که به بررسی سکه‌های این حکومت پرداخته‌اند. «سرفراز و آورزمانی» (۱۳۸۸) نیز در کتاب «سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه» به بررسی کلی سکه‌های ایران از دوران تاریخی تا دوران اسلامی (زندیه) پرداخته‌اند. «علیزاده مقدم» (۱۳۸۸) هم در کتاب «سکه‌های اولجایتو هشتادمین ایلخان مغول» به معرفی سکه‌های این ایلخان پرداخته است. «علااءالدینی» (۱۳۹۵) نیز در کتاب «سکه‌های ایران دوره ایلخانان مغول» بررسی مسکوکات این دوره را انجام داده است. علاوه‌بر این موارد می‌توان به رساله‌ای در مقطع دکتری «صالحی» (۱۳۹۵) با عنوان «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روشن PIXe» و پایان‌نامه «شهبازی» (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی سکه‌های ایلخانان مغول» اشاره نمود که پژوهشگران نامبرده به این نتیجه دست یافتند که مطالعه مسکوکات دوره ایلخانان نشان داده که سکه‌های نقره دارای فراوانی بیشتری نسبت به طلا و مس بوده‌اند و شاهد تغییر رسم الخط و تنوع نقوش بوده‌اند. از سویی تمرکز ضراب خانه‌ها در مناطق شمالی و شمال‌غربی ایران بوده است. همچنین در مقاله «شرفی» (۱۳۹۵) «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی» نتایج پژوهش حاکی از آن است که نظام پولی ایلخانی متأثر از دوره‌های پیشین و مبتنی بر سکه‌های ایلخانی اعم از طلا، نقره و مس بوده است. مقاله «ثوابت و امریابی» (۱۳۹۶) هم با عنوان «روندهای دگرگونی شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره ایلخانی» به بررسی تأثیر عقاید محلی، فرهنگ چینی و مغولی، مبلغان مذهبی و حکومت‌های همجوار می‌پردازد. «شمسی، شاطری و احمدی» (۱۳۹۷) نیز در مقاله «تحلیل فرآیند مشروعيت‌سازی بر سکه‌های ایلخانی ۶۵۷-۷۳۶ ق» معتقد هستند، مشروعيت‌سازی ایلخانان در قالب شعارهای مغولی، ایرانی و اسلامی به‌واسطه مفاهیمی بر مبنای منابع قانونی- عقلانی، سنت و کاریزما بوده است. نتایج مقاله « محمودی و مهدوی» (۱۳۹۹) «خوانش آیکونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر نقوش سکه‌های دوره ایلخانی» هم حاکی از آن است که سکه‌های به‌جا مانده از ابتدای دوره ایلخانی، دارای نوشته‌هایی به خط اویغوری و زبان مغولی است. در نهایت می‌توان از مقاله «نعمتی» (۱۴۰۰) با عنوان «بررسی و تحلیل سکه‌های نویافته از محوطه زلف‌آباد فراهان» نام برد که نتایج این پژوهش نشان داده است که سکه‌های به‌دست آمده از محوطه زلف‌آباد متعلق به سه حاکم اولی دوره ایلخانی، یعنی «هولا کو، آباچاخان و احمدتکودار» هستند. با بررسی پیشینه موضع، تاکنون مطالعه جامعی پیرامون مطالعه بصری سکه‌های ایلخانی موجود در موزه باغ فین کاشان صورت نگرفته است؛ بنابراین، معرفی و بررسی تنوع سکه و مضامین نقش شده بر روی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین نقطه عطف پژوهش حاضر است.

نگاه اجمالی به سکه‌های دوره ایلخانی

در دوره ایلخانی، مهمترین رکن نظام اقتصادی، سکه‌های فلزی بود. سکه‌هایی که از طلا، نقره و مس ضرب می‌شدند. سکه‌های طلا در معاملات و تجارت خارجی ایلخانان و سکه‌های نقره از نظر کاربرد اقتصادی، در معاملات تجاری و رسمی در داخل سرزمین‌های ایلخانی، رواج و کاربرد بیشتری داشت؛ به عبارت دیگر، متدالوں ترین واحد مسکوکات در زمان ایلخانان بود (نعمتی، ۱۴۰۰). البته باید گفته شود در عصر ایلخانی، سکه‌ها معيار وزنی و عیار ثابتی ندارند (ابن فوطی، ۱۳۸۱، ۲۵۸). محققان سکه‌های دوره ایلخانی را به سه دوره متفاوت تقسیم کرده‌اند:

۱. در دوره اول، ایلخانان تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلامی، همانند دوره‌های قبلی، از عبارات اسلامی برای ضرب بر روی سکه‌های خود استفاده می‌کردند. برای مثال، «هلاکوخان» بر روی سکه‌های خود، بخشی از آیه مبارکه ۲۶

پنجه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۰

سورة آل عمران^۱ ضرب کرده بود (سرفراز و آورزانی، ۱۳۸۸، ۲۱۶). البته پیشینه کاربرد این آیه در دوران اسلامی به سکه‌های محمد بن طاهر دوم^۲ می‌رسد (علاءالدینی، ۱۳۹۴، ۶۳).

۲. در دوره دوم، آثار فرهنگ مغولی روی سکه‌ها بیشتر شد. در این دوره، تعدادی از ایلخانان مسلمان شده بودند، این ایلخانان عبارت بودند از: آباخان، احمد تکودار، ارغون خان، گیخانو، بایدو، غازان خان محمود (نعمتی، ۱۴۰۰).

۳. در دوره سوم که از زمان اولجایتو آغاز شد، نام و القاب سلطان با حروف فارسی نوشته می‌شد. در این دوره بروی سکه‌ها، به تناسب مذهب ایلخان، شهادتین و نام دوازده امام(ع) یا شهادتین و نام خلفای راشدین ضرب می‌شد. این ایلخانان کسانی چون «اولجایتو»، «محمد خدابنده»، «ابوسعید»، «آپاگون»، «موسی» و «طغاتیمور» بودند. این دوره، دوره پیروزی فرنگی ایرانیان بود. در این دوره، حتی شخص ایلخان، تحت تأثیر فرهنگ ایرانی اسلامی، از بسیاری از نمادها و شاخص‌های فرنگی مغولی خود جدا شد (نعمتی، ۱۴۰۰).

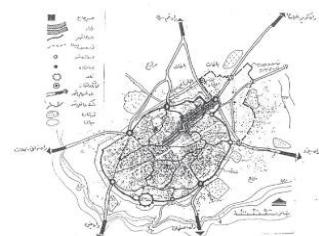
«جوینی» در کتاب «تاریخ جهانگشا» می‌نویسد: «در دوره ایلخانان، هرکس که بر تخت خانی نشیند، یک اسم در افزایند: «خان یا قآن» و بس، زیادت از آن نویسنده و مناشر و مکتوبات که نویسنده، همان اسم مجرد نویسنده. میان سلطان با عامی فرقی ننهند و زواید و القاب و عبارات را منکر باشند» (جوینی، ۱۳۸۵، ۱، ۱۲۹ و ۱۳۰). بنابراین برای جانشینانشان عنوان «قآن» به معنی «خان بزرگ» به کار رفت. بعد از آباخان، کلمه سلطان قبل از اسم حاکمان این سلسله به کار رفته است، مانند «احمد تکودار». یا اینکه فقط اسم خود را بدون هیچ لقب و عنوان نقر کرده‌اند، مانند احمد، ارغون، اما القاب و عنوان‌های آن‌ها به زبان و خط اویغوری در سکه‌ها نقر شده است (تراپی طباطبایی، ۱۳۴۷، ۳۲).

کاشان روزگار مغول

تاخت و تاز سپاه مغول به ری، ساوه، قم و کاشان در گزارش رویدادهای سال ۶۲۱ ه. ق. ابن اثیر، این منطقه را به صورت ویرانه درآورده بود (اشپول، ۱۳۶۸، ۳۴). شایان ذکر است که در روزگار مغول، گزارش‌هایی که در ارتباط با کاشان وجود دارد، گسیخته و در میان خبرها با نام کاشان مواجه می‌شوند. در زمان «آباخان» (۶۶۳-۶۸۰)، فرمانروایی اصفهان و کاشان، شخصی به نام «خواجه شمس الدین جوینی» بود و سپس در زمان «ارغون» (۶۸۳-۶۹۰ ه. ق.) فرمانروایی کاشان بر عهده «علی بن بهاء الدین بن شمس الدین جوینی» گذاشته شد. در زمان «غازان خان» (۶۹۴-۷۰۳ ه. ق.) وی چند عدد دارالسیاده در شهرهای بزرگ همچون کاشان بنا نهاد (رجی، ۱۳۶۰، ۱۲۶ و ۱۲۷). همچنین در زمان سلطنت ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ه. ق.)، خانقاہ و رباط سیدر کن الدین یزدی وزیر ابوسعید در بیرون از دروازه کاشان ساخته شد (نراقی، ۱۳۶۵، ۹۱) (تصویر ۱).

نگاهی اجمالی به تحولات تاریخی و مذهبی حاکمان ایلخانی در پژوهش حاضر

در مخزن موزه ملی کاشان بیش از یکصد قطعه سکه از دوره ایلخانی وجود دارد (تصویر ۲). با توجه به اینکه اکثر سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین به یک حاکم (ابوسعید) تعلق دارند. در پژوهش حاضر، تعدادی از سکه‌های متعلق به حاکمان دیگر ایلخانی موجود در موزه معرفی و خوانش آن‌ها انجام شده است. به لحاظ دوره پادشاهی حاکمان ایلخانی، سکه‌های موزه کاشان به نظر متعلق به سه حاکم دوره ایلخانی (غازان محمود (۱ عدد)، اولجایتو (۸ عدد)، ابوسعید (۱۳۱ عدد)) و دو نفر از ایلخانان رقیب (محمدخان (۲ عدد) و انشیروان (۱ عدد)) هستند که

تصویر ۱. توسعه شهر کاشان از حمله مغول تا پایان صفوی. منبع: آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان.

پنجه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۱

در ادامه به صورت مختصر تحولات تاریخی و مذهبی آنان بیان می‌شود. «سلطان محمود غازان خان» بزرگ‌ترین ایلخان مغول است. وی در سال ۶۹۴ هـ در منطقه فیروزکوه در حضور «شیخ صدرالدین ابراهیم حموی» به آیین اسلام درآمد و نام اسلامی محمود را بر خود نهاد ([بوبیل](#)، ۱۳۸۵، ۵۱۴). بعد از وی، «سلطان محمد خدابنده» به مدت سیزده سال از ۷۱۶ تا ۷۰۳ هـ بر ایران حکومت نمود. و از ابتدای روی کار آمدن دستور داد تا سکه‌ای با ذکر اسمی دوازده امام (ع) ضرب کنند و پس از زیارت نجف در سال ۷۰۹ هـ ق تصمیم به قبول مذهب تشیع گرفت. «ابوسعید» در سال ۷۱۷ هـ پس از مرگ پدرش بر تخت سلطنت نشست ([حافظ ابرو](#)، ۱۳۸۰، ۷۳). در زمان ابوسعید کلمات ایغوری از روی سکه‌ها حذف شد (شایان ذکر است که نام ایشان به ایغوری در برخی سکه‌ها وجود دارد) و گرایش‌های شیعی در سکه‌های ابوسعید مشاهده نمی‌شود؛ در حاشیه بیشتر سکه‌ها نام خلفاً نظر شده است ([ترابی طباطبایی](#)، ۱۳۵۱). با مرگ ابوسعید، آخرین ایلخان مغولی در سال ۷۳۶ هـ، حکومت ایلخانی منقرض شده بود و برخی فرزندان و نوادگان این خاندان به قدرت رسیدند، از جمله این افراد که سکه‌هایی از آن در مجموعه باغ فین وجود دارد، «محمدخان» و «نوشیروان» هستند. «شیخ حسن ایلکانی» (شیخ حسن بزرگ) یکی از امرای نواحی غربی ایران، در ذی حجه ۷۳۶ هـ، محمدخان (از نوادگان هلاکو) را به ایلخانی گماشت. محمدخان بعد از دو سال در سال ۷۳۸ هـ توسط شیخ حسن کوچک به قتل رسید. بعد از محمدخان چند حاکم ایلخانی دیگر به حکومت رسیدند، اما یکی مانده به آخرین شخص از این دودمان، فردی به نام انشیروان است که توسط «ملک اشرف چوبانی» طی سال‌های ۷۴۴ تا ۷۵۶ هـ به حکومت منصوب شد ([لطف‌آبادی](#)، [خلعتبری](#) و [حسنی](#)، ۱۳۹۷).

بیکری

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۲

تصویر ۲. نمونه‌هایی از سکه‌های ایلخانی (غازان، اولجایتو، ابوسعید، محمد و اوشیروان) موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین

۱. بررسی فرم و شکل سکه‌ها: حکومت ایلخانی به علت آنکه در سرزمین‌های اسلامی واقع شده است، از سکه‌های اسلامی تقليید کردند. سکه‌های این دوره، مانند دوره‌های قبلی، از دو دایرہ تو در تو تشکیل شده است که دایرۀ دوم محیط سکه است. این شیوه از زمان ساسانیان در ایران معمول شد. نوشتن متن در درون دایرۀ اول در دورۀ خلفای راشدین و نوشتن متن در درون دایرۀ بیرونی در زمان خلفای اموی رسم گردید و تفاوت مهم دورۀ ایلخانی در پیدایش شکل شش‌ضلعی روی سکه است که به‌ویژه در مورد سکه‌های شیعه به‌فور دیده می‌شود و جایگزین دایرۀ داخلی شده است (نعمتی، ۱۴۰۰).

۱-۱. قاب‌بندی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: تقليید از طبیعت، در فرهنگ اسلامی، در سکه‌های اسلامی، جایگاه مهمی ندارد و به جای آن، از دیگر هنرهای اسلامی مانند خوشنویسی و نقوش هندسی بهره گرفته

بیکره

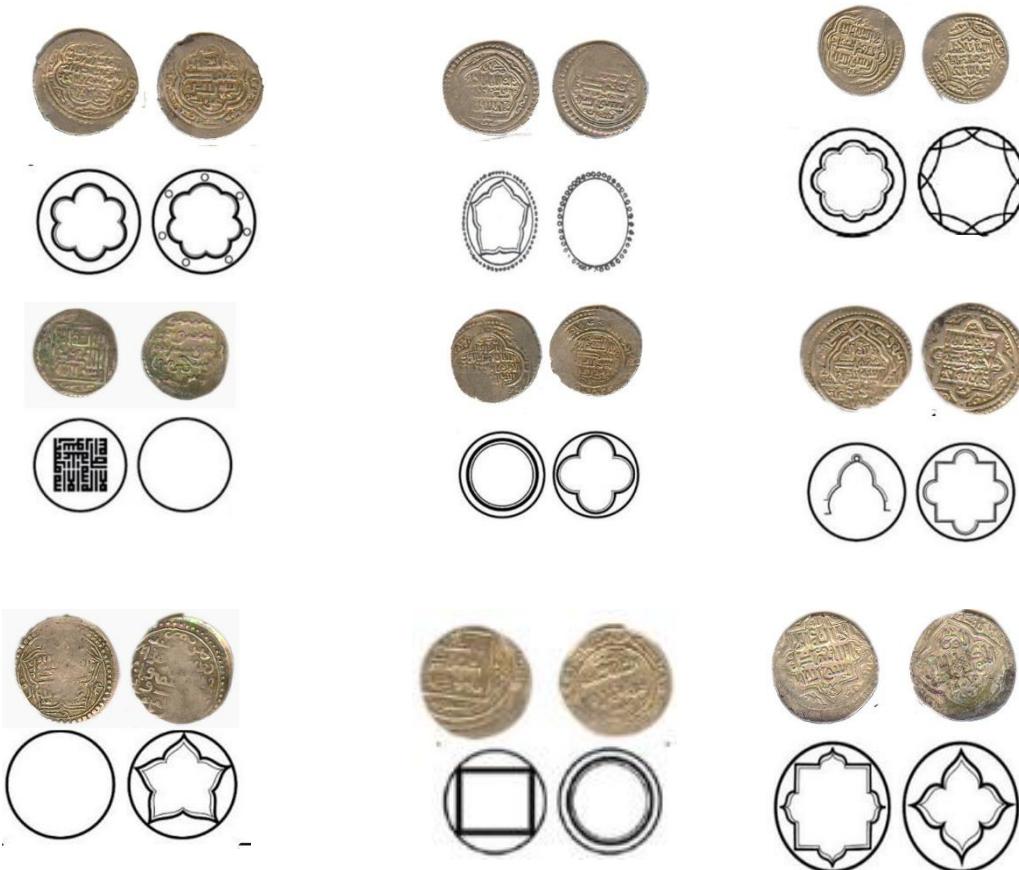
فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۳

شده است. در سکه‌های اولیه اسلامی، از نقوش هندسی محدود به دایره و دایره‌های متعددالمرکز استفاده می‌کردند. این نقوش اندک اندک به صورت محدود افزایش یافت و اشکالی متناسب با فضای دایره‌ای و کوچک سکه‌ها پدید آوردند. در دوره ایلخانی، با سرنگونی خلیفه، اصلاحات بنیادی متعددی در سکه‌های مناطق تحت حکومت آنان رخ می‌دهد که مواردی چون خط، زبان و تصاویر مورد استفاده در سکه‌ها را دربر می‌گیرد (صالحی، ۱۳۹۳). با توجه به بررسی کمیت قاب‌ها در سکه‌های ایلخانی موزه کاشان، از قاب دایره، زنجیره‌های دور با نقاط توپر و گل‌های چندپر استفاده شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. نمونه نقوش به کار رفته در قاب سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

۱-۲. نقوش سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین: به طور کلی، نقوش دربرگیرنده مفاهیم و تصاویر هنری، هندسی، حیوانی و گیاهی است که انسان‌ها در طول تاریخ به‌دلایل مختلف از آن استفاده کرده‌اند. «خرزایی» معتقد است: «نقوش جلوه‌هایی از توانایی‌های فرهنگی و مذهبی جامعه‌ای است که هنرمند در آن زندگی کرده است و گاه این نقوش به‌سمت نقوش هندسی و زمانی در قالب نقوش گیاهی و بعضًا نجومی سوق داده شده‌اند» (خرزایی، ۱۳۸۱).

در اوایل دوران اسلامی، نقوش سکه‌ها عبارت بود از تصویر حاکمان، سمبول سلسله‌ها و غیره، اما در طول دوران‌های بعد، تحولاتی در نقوش پدید آمد و حکم بر حرمت تصاویر داده شد و هر نوع تصویرسازی از فرد تحریم شد.

بِكَرَه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۴

بنابراین نقوش هندسی، گل و برگ (اسلیمی) و نوشت‌های اسلامی بر سکه‌ها نقر گردید (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷، ۳۲ و ۳۱). نقوش سکه‌های ایلخانی برگرفته از نقش، اجرام آسمانی، طرح‌های اسلامی بود و بهدلیل فراوانی سکه‌های نقره در این عصر، بیشتر نقوش بروی این دسته از سکه‌ها نقش شده است (شهبازی، ۱۳۹۴). تنها نقش بروی سکه‌های ایلخانی مورد پژوهش، نقش یکی از اجرام آسمانی، نقشِ ستاره است. این نقش‌مایه به اعتقاد «اشپولر»، ستاره داوود است که ایلخانان در برخی زمان‌ها آن را در سکه‌های خود به کار می‌بردند (اشپولر، ۱۳۶۸، ۲۹۴) اما «سرافرازی» معتقد است که این نقش ستاره داوود نیست و حتی بروی سکه‌های دوره غزنویان و سلجوقیان نیز وجود دارد (سرافرازی، ۱۳۸۹). این نقش بروی سکه‌های پژوهش پیش رو، به صورت ستاره‌های شش‌پر و همچنین بروی برخی از سکه‌ها نقوش اسلامی یا ابرچینی نیز مشاهده می‌شود (تصویر ۴).

تصویر ۴. طرح نقوش حک شده روی سکه‌های ایلخانی
موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

۱-۳. خط و زبان سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین: نخستین گام «چنگیزخان» (حک: ۱۱۶۲-۱۲۲۷ م)، به کارگیری خط و مکتوب کردن زبان مغولی بود. در میان اسیران چنگیز در جنگ‌های اولیه، یک فرد اویغورزبان بهنام «تاتاتونگ» وجود داشت که خان مغول به اوراق، اسناد و مهرهای او علاقه نشان داد و از وی خواست تا به امیران مغول بیاموزد که زبان خود را به خط اویغوری بنویسند. این خط از خط سعدی اقتباس شد که به عنوان زبان میانجی تا قرن چهارم هجری متداول بود، اما به عنوان زبان تکلم تا حمله مغول در آسیای میانه به حیات خود ادامه داد (شهبازی، ۱۳۹۴). خط اویغوری معمولاً از بالا به پایین نوشته می‌شد، اما بهدلیل اینکه ایلخانان علاوه بر خط و زبان مغولی، الفبای عربی (کوفی) را هم در سکه‌ها به کار می‌بردند، همراهی با حروف عربی به طور افقی و از راست به چپ نوشته و خوانده می‌شد (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱). بنابراین خط اوایل عباسی منتشر شد تا قرن هفتم و هشتم هجری قمری معمول بود (فضائلی، ۱۳۵۰، ۱۴۲) (۱۳۵۰). بنابراین خط به کار رفته بر سکه‌های ایلخانی کوفی و اویغوری بود که نشان از التقاط فرهنگ ایرانی و مغولی داشته است. در میان سکه‌های موزه ملی کاشان، نوشته‌ها به خط و زبان اویغوری نیز وجود دارند و اما اکثر نوشته‌های بروی سکه‌های موجود در موزه به خط و زبان کوفی و در مواردی کوفی بنایی یا مربعی هستند. شایان ذکر است کتیبه ضرب شده در مرکز سکه‌های دایره‌ای، اهمیت بیشتری نسبت به نوشته حواشی سکه دارند و می‌توان آن را به منزله شعار رسمی ضرب کننده تلقی کرد (بوبیل، ۱۳۸۵، ۳۴۷).

۱-۳-۱. کوفی مربعی: ارتباط خطوط معماري و سکه‌ها در دوره ایلخانی گسترده‌تر از هر زمان دیگری در ایران بوده است. در خلال قرن یازده و دوازدهم میلادی و زمانی که خوشنویسی در اوج شکوفایی خود در سرزمین‌های شرقی جهان اسلام بود، شاخه‌ای از خط کوفی پدید آمد که بهنام کوفی مربعی مشهور شد و در ایران آن را مقلی یا بنایی نامیدند. اولین استفاده از کوفی مربعی در سکه‌ها مربوط به عصر غزنوی است. دلیل استفاده از کوفی هندسی در سکه‌ها با وجود چهارچوب مربعی، ناشی از توجه بیشتر به استفاده از شکل‌های مذهبی رایج در دیگر رسانه‌های هنری به خصوص تزیینات مذهبی مربوط به معماری بوده است (Salehi, Neyestani & HejabriNoubari, 2015, 6-7). استفاده از کوفی مربعی یا هندسی در سکه‌های زمان ابوسعید در بیش از ۹۰

سکه

فصل نامه علمی، دانشگاه هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۵

ضراب خانه ضرب شده است (Diler, 2006, 471-475) و در میان سکه‌های ایلخانی کاشان نیز این نوع خط کوفی بنایی (هندرسی) مشاهده می‌شود (تصویر ۵).

۴-۴. طرح تمغای سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: به لحاظ معناشناسی، تمغا داغ و نشانی را گویند که بر سرین ستوران سواری و باری چون اسب و الاغ و دیگر چهارپایان زند. در دوره ایلخانان مغول تا قبل از غازان خان، تمغا شکل مربعی داشت که سر چهار نفر قراول همراه با کلمات مغولی ببروی آن حک شده بود (محمودی و مهدوی، ۱۳۹۹). این نشان برگرفته از ساخت قبیله‌ای جوامع مغولی بود که از طرف خان مغول به عنوان نشانی بر تعلق به خاندان شاهی، از تمغای عمومی قبیله مشتق شده و به خان‌های استقلال‌باخته اهدا می‌شد (شمسی، شاطری و احمدی، ۱۳۹۷) به طور کلی، تمغاهای استفاده‌های زیادی در جامعه مغولستان دربر داشته است. به لحاظ اداری، عملکرد دوگانه داشتند: اول اینکه برای مهر و موم یا مهر دفتر و دوم اینکه برای مالیات تجاری بود؛ سپس نماد مالکیت اشرافیت شده، به همین ترتیب، توسط پسران آنان به ارث می‌رسید. کم کم تبدیل به نام تجاری دام و مهر و موم دولتی شدند و پس از آن در سکه‌ها نیز ظاهر شدند (محمودی و مهدوی، ۱۳۹۹). در میان سکه‌های موجود در موزه باغ فین دو نوع نقش تمغا (طرح سواستیکا) قابل‌شناسایی است که در جدول زیر نمونه‌ای از آن ببروی سکه‌های دو حاکم ایلخانی موجود در موزه ارائه شده است (جدول ۱).

جدول ۱. نمونه تمغای استفاده شده ببروی سکه‌های حاکمان ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

حاکم ایلخانی	نمونه سکه با طرح تمغا
اولجايتو (سلطان محمد خدابنده)	
ابوسعید	

۴-۵. ضراب خانه‌های سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: ضراب خانه‌ها در هر دوره تاریخی برمبنای آبادانی و رونق یا مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خاص یک منطقه در آن‌ها ایجاد می‌شد؛ به عبارت دیگر، تمامی شهرها و مراکز مهم دارای ضراب خانه رسمی بوده‌اند. متأسفانه نبود نظارت دقیق بر عملکرد ضراب خانه‌ها یکی از مشخصه‌ها و ویژگی‌های نظام پولی در عصر ایلخانی است و عیار و وزن سکه‌ها در ایالات و ممالک تابعه ایلخانی متغیر و متغیر بوده است، اما مورخان از تشکیلات ضراب خانه‌ها و منصب مشرفی دارالضرب در این دوره در نوشته‌های خود اشاره می‌کنند به طور کلی، وزن سکه‌های نقره (درهم) از دو تا سه گرم و بیشترین تا ۱۲ گرم در زمان اولجايتو در نوسان است (شرفی، ۱۳۹۵). در سکه‌های ایلخانی، اغلب از واژگانی همچون «فی، سنه، فی شهر»، فی ایام دوله، فی دوله و ضرب فی ایام» پیش از درج تاریخ و از حروف برای ذکر سال استفاده شده است و نشانی از اعداد در آن‌ها دیده نمی‌شود (صالحی، ۱۳۹۳). محل ضرب در متن یا حاشیه روی سکه و در پشت سکه

تصویر ۵. کاربرد خط کوفی هندسی در میان سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

پنجه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۵۵ تا ۳۷

۴۶

شهادتین و خلفای راشدین منقول شده است، همچنین در این دوره بیش از ۱۸۰ ضراب خانه که بیشتر آن‌ها در غرب و شمال ایران قرار گرفته بودند به ضرب سکه مباردت می‌ورزیدند (**شهرازی**، ۱۳۹۴) و مسکوکات در دارالضرب‌های تحت نظر حکومت که تشکیلات و سلسله مراتب خاص خود (قاضیان، سباکان، طباعان و ...) را داشت، ضرب می‌شد (**رسوی**، ۱۳۸۸). نام ضراب خانه بروی برخی از سکه‌های ایلخانی کاشان سائیده شده است، اما از جمله ضراب خانه‌های اشاره شده بروی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین، می‌توان به «تبریز، سلطانیه، بغداد، کاشان، ساوه و جاجروم» اشاره کرد که ضراب خانه تبریز و کاشان بیشترین سهم را در میان سایر ضراب خانه‌های منقول شده بروی مسکوکات دارند. شایان ذکر است که ضرب سکه در ضراب خانه کاشان از دوره آباخان آغاز گشته و تا آخرین سال‌های حکومت ایلخانان ادامه یافت و بیشترین سکه‌های ضرب شده در این ضراب خانه را سکه‌های نقره تشکیل می‌دهد (**نجف‌زاده تربتی**، ۱۳۹۸).

۲. بررسی ویژگی‌های محتوایی: به طور کلی شعائر یعنی علامت و نمادی که برای اعلام تبلیغ مکتب، مذهب، عظمت و بزرگداشت دین الهی مورد استفاده قرار می‌گیرد (**امرایی**، ۱۳۹۰). در این میان، متون نوشتاری بیشترین وسیله تزیینی برای سکه‌های اسلامی به شمار می‌روند. این نوشته‌ها با مضامین مذهبی، دعایی، نام خدا و پیغمبر (ص) در واقع اعتقادات حاکمان و یا تمہید سیاسی جهت جلب حمایت مردم به کار برده می‌شد (**عقیلی**، ۱۳۶۰). بنابراین به جهت اهمیت و جایگاه مسکوکات، در پی بردن به اوضاع سیاسی، مذهبی و اقتصادی، در ادامه تغییرات حاصل شده بروی سکه‌های موزه فین تشریح می‌گردد.

۱- شعائر مذهبی بروی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: با توجه به ایرانی نبودن حاکمان ایلخانی، شاهد تأثیرات گسترده‌ای از مسکوکات ایران در زمینه‌های مذهب، خط، زبان و متن بروی سکه‌های ایلخانی هستیم، اما اعتقادات مذهبی آن‌ها قابل مقایسه با اسلام نبود و بسیاری از مراضم آن‌ها بر خرافه، سحر و جادو استوار بودند. با وجود این، حکومت بر جامعه‌ای که هیچ سنتیتی بین قوم غالب و مغلوب وجود نداشت، تاحدودی مشکل به نظر می‌رسید و همین موضوع باعث شد آن‌ها در ابتدای زمامداری خود در صدد استفاده از دیوان سالاران ایرانی و حفظ شعائر مذهبی موجود برآیند (**محمودی و مهدوی**، ۱۳۹۹). در زمان ابوسعید (حک: ۷۳۶-۷۱۶ق) ایرانیان در گسترش نفوذ فرهنگ ایرانی اسلامی به موقیت‌های بیشتری نائل آمدند. وی تنها ایلخانی بود که شعر فارسی می‌سرود و خط فارسی و مغولی را به خوبی می‌نوشت. در زمان او، کلمات اویغوری از روی سکه‌ها برداشته شد (**صالحی**، ۱۳۹۳). «تراپی طباطبایی» نقل می‌کند: «دوران حکومت صد ساله ایلخانان مغولی ایران از لحاظ سکه و تنوع آن از نقطه نظر زبان، خط، رسم الخط، تصاویر، شعائر، علائم، تماғا و ... پُربرکت و پیچیده است، مخصوصاً بیست سال آخر (از ۷۳۶ق تا ۷۵۶ق) بعد از مرگ ابوسعید بهادرخان که دوره تجزیه حکومت و متصروفات ایلخانان و شروع ملوک الطوایفی شدید و قدرت‌نمایی حکام محلی است، چون حکام محلی هر کدام یک خانزاده یا شاهزاده مغولی را حمایت و به نام او سلطنت می‌کردند» (**تراپی طباطبایی**، ۱۳۵۳).

بررسی ویژگی شکلی و محتوایی سکه‌های حاکمان ایلخانی موزه باغ فین

۱. غازان محمود (۶۹۴-۷۰۳ق): همانگونه که در بخش‌های پیشین اشاره شد، غازان اسلام را پذیرفت و اسلام دین رسمی امپراتوری شد و سپس نام محمود را برای خود انتخاب نمود که بروی مسکوکات وی به خط فارسی یا ایغوری نوشته شده است. در برخی از سکه‌های غازان خان، اسم، القاب سلطان به خط ایغوری و چینی

بیکره

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

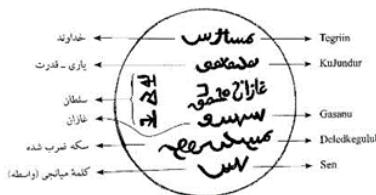
تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۷

ضرب می‌شد و پشت سکه نیز کلمات شهادتین نقر می‌گردید (تصویر ۶).

در میان سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین سکه‌ای با نام غازان محمود به خط ایغوری و چینی وجود دارد که متأسفانه بخشی از پشت سکه آن سایید شده است. در سکه‌های غازان و بهویژه سکه موجود در موزه، بروی سکه، شاهد عبارتی تحت عنوان «تنگریین کوچوندور غازانو دلتگولوك سن» به خط پاگرپا بر اغلب سکه‌های غازان وجود دارد و منحصر به این ایلخان است و برای ایلخانان دیگر به کار برده نشده است (تصویر ۷). دو عبارت «تنگرین» و «کوچوندور» به ترتیب به معنی خدا و قدرت است (سرافرازی، ۱۳۸۹). بروی سکه‌های غازان عموماً عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» نوشته شده است که متأسفانه بروی سکه موجود در موزه ساییدگی مانع از خوانش دقیق آن شده است (تصویر ۷). روی سکه شامل یک گل پنج‌پر است که شعایر مذهبی درون آن قرار گرفته‌اند. سایر نوشتارها یا عناصر تزئینی احتمالی به‌علت مرور زمان از بین رفته و نامشخص است. در پشت سکه در بالا یک ابر چینی را مشاهده می‌کنیم و در مرکز القاب غازان به خط ایغوری (پاگزپا) دیده می‌شود.

تصویر ۷. عبارت ایغوری و چینی بروی سکه‌های غازان‌خان. منبع: علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۱۲۰.

تصویر ۶. رو و پشت نمونه سکه ایلخانی غازان محمود در موزه ملی باغ فین کاشان. منبع: نگارندگان.

۲. اولجايتو؛ سلطان محمد خدابنده (۷۰۳-۷۱۶ ق): مشروعیتسازی حکومت اولجايتو اغلب با استفاده از سنت‌های اسلامی در قالب القاب اسلامی، آیات قرآنی و نام بزرگان مذهبی برای نشان دادن گرایش و همراهی ایلخان با گروه‌های مذهبی و گفتمان قانونی غالب بر جامعه صورت گرفته است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷). به‌طور کلی، ویرگی سکه‌های ضرب شده اولجايتو در میان سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان عبارت‌اند از: نوشتار سکه‌ها دارای سبک شیعی به‌صورت «ضرب فی دولة المولى السلطان الاعظم مالک رقاب الامم غیاث الدینی و الدين اولجايتو سلطان محمد خلد الله ملکه» به معنی «ضرب شد در زمان پادشاهی سلطان اعظم، گرداننده ملت‌ها، پادشاه بزرگ فریدارس دنیا و دین، اولجايتو سلطان محمد خداوند پادشاهی وی را جاودان گرداند» (تصویر ۸) که به‌نظر این سجع سکه از جنبه ایرانی بودن دور شده و بیشتر به جنبه اسلامی نزدیک است. البته شایسته است که اشاره شود استفاده از شعار مذهبی «خلد الله ملکه» که در انتهای سجع بالا اشاره شد، برای اولین بار بروی سکه‌های غازان محمود (حک: ۶۹۴-۷۰۳ ق) ظاهر می‌شود (ثوابت و امرابی، ۱۳۹۶). استفاده از واژه‌های «غیاث الدینی و الدين» به معنی «تجات‌دهنده دنیا و دین» که بروی سکه‌های اولجايتو استفاده شده، کفايت وی برای سروری بر جهان اسلام به‌واسطه صاحب جان امت‌ها مورد تأکید قرار گرفته است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷). در حاشیه روى سکه‌های سلطان محمد خدابنده موجود در موزه، نوشتارهایی همچون «لا اله الا الله محمد رسول الله على ولی الله» و اسامی ائمه اطهار (ع)، به‌طور مفصل، بروی تعدادی از سکه‌های محمد خدابنده نفر شده است که متأسفانه اکثر آن‌ها سایید شده است؛ همچنین شکل هندسی سکه‌ها به دالبرهای چهارلبه‌ای تغییر

بِكَرَه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۸

پیدا کرده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. نمونه طرح واره کامل رو و پشت سکه از حاکم ایلخانی اولجایتو. منبع: خسروی، ۱۳۸۷.

تصویر ۸. رو و پشت نمونه سکه‌های اولجایتو همراه با طرح خطی آن در موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

شایسته است اشاره شود که برای اولین بار شعائر مذهبی «علی ولی الله» نیز ببروی سکه‌های آباخان (حک: ۶۸۱ - ۶۸۳ ق) ظاهر می‌شود و در نهایت، آخرین ایلخانی که از این عبارت استفاده کرده، اولجایتو (حک: ۷۰۳ - ۷۱۶ ق) است. وی در تمامی سکه‌هایی که بعد از تشریف به مذهب شیعه در سال ۷۰۹ ق ضرب شده، از این پیام شیعی استفاده کرده است (صالحی، ۱۳۹۳) (تصویر ۸). در زمان اولجایتو برای نخستین بار، وی القاب متداول و طولانی شرقی را به کار برد که روی سکه‌ها به صورت مختلف دیده می‌شود (اشپول، ۱۳۶۸، ۱۳۸۷، ۲۷۳). به طور کلی روی سکه‌های اولجایتو شامل یک دائیره مرکزی است که در آن شعائر اصلی قرار گرفته است و در حاشیه بیرونی هم صلوات ۱۲ امام دیده می‌شود و در پشت سکه نیز یک گل چهارپر قرار دارد که القاب پادشاه و سایر ادعیه ببروی آن مشاهده می‌شود (تصویر ۹).

۳. ابوسعید بهادرخان (۷۱۶ - ۷۲۶ ق): ابوسعید دوازده ساله بود که بر تخت سلطنت جلوس کرد (احمدی، شاطری، شمسی، ۱۳۹۴). در زمان وی، حکومت با اختلافات داخلی و خارجی بسیاری مواجه بود. در زمان وی، جایگاه تشیعی کاہش پیدا کرد (اشپول، ۱۳۶۸، ۱۹۶) و این نگرش ببروی سکه‌های این ایلخان نمایان است (استفاده از اسمی خلفای اهل تسنن مانند ابوبکر، عمر و عثمان)، حتی تاکنون سکه‌ای با شعائر شیعی مربوط به دوره ابوسعید ایلخانی مشاهده نشده است. البته شایان ذکر است استفاده از شعائر شیعی در عماری مذهبی زمان ابوسعید استفاده شده است (در کتبیه غربی مسجد جامع ورامین به دستور ابوسعید در سال ۷۲۲ ق شعار شیعی مذهبی نوشته شده است). و احتمال می‌رود به خاطر رفع اختلافات مذهبی و قومی از عبارات شیعی و یا عرب و عجم ببروی سکه‌ها استفاده نشده باشد (ثوابت و امرایی، ۱۳۹۶). به طور کلی، ویژگی سکه‌های ضرب شده ابوسعید در میان سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان عبارت‌اند از: گسترده‌ترین طرح استفاده شده از شکل محراب، در سکه‌های ابوسعید رخ داده است. استفاده وسیع از نقش‌مایه محراب در سکه‌های ابوسعید بهادرخان به‌شکل عبارت قرآنی، به صورت محراب طراحی شده است. تعداد قابل توجهی از سکه‌های ایلخانی کاشان این طرح را دارند. در این طرح بخشی از آیه ۱۳۷ سوره بقره به معنی «خداوند برای تو کفایت خواهد کرد که او شنواز داناست». به کار گرفته شده که کلمه «فَسَيُكْفِيْهُمْ» به صورت قابی به شکل محراب در مرکز درآمده است و قسمت دیگر آیه در حاشیه سکه نقر شده است (تصویر ۱۰).

بیکر

فصل نامه علمی، دانشگاه هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۴۹

تصویر ۱۰. رو و پشت نمونه سکه‌های ابوسعید با نقش محراب همراه با طرح خطی آن در موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

در میان سکه‌های این ایلخان، سکه‌هایی نیز مشاهده می‌شود که نام ابوسعید در پشت سکه به صورت ایغوری نظر شده است. بر روی سکه عبارت «الله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه» به خط کوفی هندسی و در حاشیه سکه نیز اسمی «ابوبکر، عمر، عثمان و علی» نقر شده است (تصویر ۱۱). در پشت سکه القاب سلطان تحت عنوان «السلطان العالم ضرب بوسعیدا سلطان بهادرخان خلد ملکه» به چشم می‌خورد. در مجموع، شعائر مذهبی این ایلخان به صورت ساده در مرکز آمده و نام خلفای راشیدین در پایین سکه نوشته شده است. به نظر با توجه به درجه اهمیتی که اسمی برای طراح داشته است، این اسمی قرار گرفته‌اند. در پشت سکه‌ها نیز طراح از ترکیب یک گل چهارپر و یک مربع کادری به وجود آورده است که درون آن القاب پادشاه در مرکز دیده می‌شود (تصویر ۱۲). ابوسعید این نقشمايه را در پشت سکه‌های خود در طی سال‌های بعد از ۷۱۷ ق و به خصوص در سال‌های ۷۱۹ و ۷۲۰ ق مورد استفاده قرار داد و براساس کتاب عمر دیلر نزدیک به ۹۰ ضرایب خانه در این دو سال اقدام به ضرب سکه با این طرح کردند (Salehi and et al., 2015, ۵). نمونه این کتبه محراب گون به‌شکل نقاشی روی گچ در سکنج‌های انتقالی گنبد بقعه سید رکن الدین یزد نیز مشاهده می‌شود (Salehi and et al., 2015, ۵). (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۴. عبارت نوشته‌ای «ضرب فی الدولة» پشت سکه‌های ابوسعید، موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۳. نقش محراب در گچ بری‌های بقعه سید رکن الدین یزد و مشابه آن با سکه‌های ابوسعید. منبع: Salehi and et al., 2015, 6

تصویر ۱۲. نام ابوسعید پشت سکه در مرکز و نام اسامی خلفا بر روی سکه. منبع: خسروی، ۱۳۸۷.

واژه‌هایی چون «السلطان العالم العادل، بهادرخان» نیز بر روی سکه‌های ابوسعید در موزه کاشان وجود دارد. از دیگر عبارات نقر شده بر پشت سکه‌ها «ضرب فی الدولة»، از جمله دیگر ویژگی‌های عبارتی ایلخان ابوسعید است که بر روی سکه‌های خود از آن استفاده و در بسیاری از سکه‌ها تکرار کرده است و این مورد نیز پشت سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین مشاهده می‌شود (تصویر ۱۴).

۴. محمدخان (۷۳۶-۷۳۸ق): با مرگ ابوسعید بهادر، دوره حکومت جانشینان هلاکو پایان یافت و شاهزادگان باقی مانده در بی کسب مقام ایلخانی برآمدند. «رویمر» می‌نویسد: «در این روزگار افرادی بودند که باور داشتند

بِكْرَه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۵۰

حکومت مغولان ادامه دارد، چراکه در این میان، این صحنه از رهبران منتفذ مغولی و سیاستمداران و یا شاهزادگانی که وابسته به جانشینان بلافصل چنگیزخان بودند، چندان خالی نبود» (رویمر، فریز، فرگز، کندی، امورتی، ویلسن، گری، صفا و شیمل، ۱۳۸۷، ۱۳). یکی از این افراد محمدخان بود. بهطور کلی، نوشتار و شعائر سکه‌های شاهزادگان دوره فترت ایلخانی به سبک سکه‌های ایلخانی است. مسکوکات به سبک اهل سنت و نام خلفای راشیدن روی آن‌ها نقر شده است. بر روی سکه‌های محمدخان که در پایین آورده شده است «لا اله الله محمد رسول الله» و حاشیه آن نام خلفای راشیدین از جمله «ابوبکر» نقر شده است. در پشت سکه نیز لقب «السلطان العالم محمدخان خلدالله ملکه» مشاهده می‌شود (تصویر ۱۵).

۵. انوشیروان (۷۴۵-۷۵۶ ق): از دیگر ایلخان دست‌نشانده‌ای که تاکنون شناخته شده، انوشیروان است (عصر مذهب، ۱۳۹۰). همانگونه که در بالا نیز اشاره شد، نوع نوشتار و سبک سکه‌های ایلخانان دوره فترت، مشابه حاکمان اصلی این دوره‌ان است. در میان سکه‌های ایلخانی کاشان، سکه‌ای با نام انوشیروان مشاهده می‌شود. در پشت سکه «السلطان انوشیروان خلد الله ملکه» و بر روی سکه نیز عبارت «لا اله الله محمد رسول الله» و در حاشیه سکه نام خلفای راشیدن «ابوبکر، عمر، عثمان و علی» نقر شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶. بالا: رو و پشت سکه انوشیروان موزه ملی باغ فین، پایین طرح خطی سکه. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۵. بالا: رو و پشت سکه محمدخان موزه ملی باغ فین، پایین: طرح خطی سکه. منبع: نگارندگان.

بحث پیش از نتیجه‌گیری

سکه‌ها علاوه بر کاربرد اقتصادی، بعضًا دارای کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند. با بررسی مضامین حک شده در سکه‌های ایلخانان موجود در موزه باغ فین مشخص شد که بخش زیادی از آن‌ها مربوط به مفاهیم اسلامی هستند. در دوره غازان خان و بعد از اسلام آوردن وی، مضامین دینی بر روی سکه‌ها درج می‌شد، به گونه‌ای که نوشتۀ ای به خط ایغوری «تنگری‌بین کوجوندور غازانو دل‌کگولوک سن» به معنی این سکه به یاری خداوند توسط غازان ضرب شده است (تصویر ۷). عبارت اشاره شده در بالا نشان می‌دهد که به خواست خدا پادشاهی را دارد (بیانی، ۱۳۹۳، ۱۶-۲۱). بنابراین این شعار نشان از ظهور مفاهیم مغولی و ایغوری با مضمون اسلامی است. بر روی سکه غازانی موجود در موزه فین علاوه بر نوشته مغولی، نوشته به خط چینی نیز تحت عنوان «سلطان» مشاهده می‌شود که احتمالاً تعریفی برای هویت وی به عنوان حاکمی از تبار مغول و وابستگی‌های قومی و قبیله‌ای وی باشد (شمسمی و همکاران، ۱۳۹۷). براساس منابع تاریخی که در بخش‌های پیشین بیان شد، اولجایتو در کودکی غسل تعیید یافته بود و با تشویق همسرش به اسلام درآمد و در طی زمانی به مذهب تشیع درآمد (کاشانی، ۹۵، ۱۳۸۴) در سکه‌های اولجایتو عبارات اهل تشیع از قبیل «علی ولی الله»، «صلوات بر دوازده امام معصوم» یا عبارتی تحت عنوان «نجات‌دهنده دنیا و دین» به چشم می‌خورد که نشان می‌دهد این حاکم برای نشان دادن گرایش مذهبی خود از سنت‌های اسلامی استفاده کرده است. در سکه‌های ابوسعید، عبارات اهل تسنن مانند نام

بیکره

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۵۱

خلفای راشدین «ابوبکر، عمر و عثمان»، بخشی از آیه سوره بقره «فَسَيِّكُفِيْكُهُمُ» و واژگانی همچون «السلطان الاعظم، السلطان العادل» ملاحده می‌شود که به نظر با وجهی کاربزماتیک (صورت مغولی: تانگری، صورت اسلامی: اراده خدا و ضلل الله) بروز یافت. همانگونه که در منابع مختلف بیان شده است، با مرگ ابوسعید حکومت ایلخانی به سمت انحطاط رفت و پس از وی ۹ شخص به عنوان حاکم به پادشاهی رسیدند. در میان آثار منقول (سکه) چند عدد سکه از پادشاهان دوره بعد از ابوسعید، محمدخان و انشیری و وجود دارد که به لحاظ بصری و محتوایی سکه‌های این دو حاکم تنها دارای نام صاحب سکه، عبارات «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ وَ أَبُو بَكْرُ عَمَرُ عَثْمَانُ» و نام خلفای راشدین است که از زمان اولجایتو به بعد بر روی سکه‌ها تا پایان دوره ایلخانی متداول شده بود. از دیگر یافته‌های این پژوهش، کاربرد خط کوفی است که شیوه‌های گوناگون خط کوفی در آثار مختلفی همچون سکه، سفال، کتیبه و ... به لحاظ مطالعاتی از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. برخی از حروف و کلمات به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه کاشان ساده و برخی به خط کوفی تزئینی به تحریر درآمده‌اند. در جدول زیر نمونه‌های آن آورده شده است (جدول ۲).

جدول ۲. انواع نوشتارهای سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین کاشان. منبع: نگارندگان.

ردیف	نوع لا	نوع على	نوع محمد رسول الله	نوع لا الله
۱	ب	ع	مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ	إِلَهُ إِلَّا إِلَهٌ
۲	ب	ع	عَلَيْهِ السَّلَامُ	إِلَهُ إِلَّا إِلَهٌ
۳	ب	خ	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

در این دوره، بنابر منابع تاریخی مشخص شد که هر ایلخانی که بر تخت پادشاهی می‌نشست لقبی را برای خود انتخاب می‌نمود؛ بنابراین القاب و عناوین آن‌ها به‌زبان ایغوری یا فارسی در سکه‌ها نقر شد که با بررسی سکه‌های ایلخانی در موزه، با برخی از عناوین ایلخانان مواجه هستیم. به عنوان مثال در سکه‌های ابوسعید هم نام فارسی و در برخی از سکه‌ها نام وی به ایغوری نقر شده است (جدول ۳).

جدول ۳. القاب حاکمان ایلخانی موزه باغ فین. منبع: نگارندگان.

حاکم	القاب
غازان محمود	تنگریین کوجوندور غازان محمود
اولجایتو	السلطان الاعظم مالک الرقاب الامم اولجایتو سلطان غیاث الدنیا و الدین
ابوسعید	السلطان الاعظم ابوسعید بهادرخان، السلطان العادل
محمدخان	السلطان الاعظم محمدخان
انوشیروان	السلطان العادل انشیری وان

از دیگر یافته‌های پژوهش، قاب یا حاشیه‌های سکه‌های ایلخانی موزه هستند. نوع قاب سکه‌ها شامل نقوش هندسی

بِكَرَه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۵۲

و نقوش گل (براساس تعداد پر) بودند. رایج‌ترین طرز استفاده از هندسه و کاربرد آن در سکه‌های موزه، اشکال اصلی دایره و مربع است که این فرم بر دو طرف سکه‌ها دیده می‌شود. از دیگر اشکال، استفاده از زنجیرهای مدور با نقاط توپر (دوایر توپر) است که بر حاشیه بیشتر سکه‌های پژوهش حاضر مشاهده می‌شود. نقوش گل استفاده شده بر روی سکه‌ها شامل گل‌های چهارپر، پنج‌پر و هشت‌پر و هشت‌پر متداخل هستند. از دیگر قاب‌های استفاده شده، قاب محرابی است که تنها بر روی سکه‌های ابوسعید مشاهده می‌شود. در مجموع بیشترین نوع قاب در سکه‌های ایلخانی موزه، قاب دایره، زنجیرهای مدور با نقاط توپر (دوایر توپر) و گل چهارپر و هشت‌پر است.

نتیجه‌گیری

امروزه با مطالعه و بررسی سکه‌های اسلامی، می‌توان تاحدی اعتقادات و گرایش‌های مذهبی پادشاهان را شناسایی کرد؛ به عبارت دیگر، سکه‌ها نمودار فرهنگ و زبان، خط، وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی هر ناحیه هستند. دوره ایلخانی به لحاظ تحولات ضرب سکه، یکی از ادوار مهم تاریخ ایران اسلامی است. در کنار نقوش، نوشته‌های سکه‌ها بیشترین وسیله تزیینی برای سکه‌ها به حساب می‌آیند. ایلخانان با داشتن اعتقادات مذهبی مختلف (شمنی، بودایی، مسیحی) و تساهل مذهبی و با توجه به اینکه آنان به اعتقادات ایران آگاه بودند، بیشتر بر رواداری مذهبی و دینی تأکید داشتند و این مسئله را بر روی سکه‌های خود اعمال کردند. همانگونه که مشخص است، در آغاز نشانه‌هایی از نفوذ مسیحیت در سکه‌ها مشاهده می‌شود، اما با مسلمان شدن ایلخانان، اندک اندک شاعر غیراسلامی حذف شد، به گونه‌ای که مفصل‌ترین نوشتارهای شیعی بر روی سکه‌های اولجایتو (سلطان محمد خدابنده) وجود دارد. با بررسی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان، این نتیجه حاصل شد که سکه‌های مطالعه شده موزه باغ فین کاشان متعلق به حاکمان مسلمان ایلخانی «غازان‌محمد»، اولجایتو، ابوسعید، محمد و اونوشیروان «اند و بیشترین سکه‌ها متعلق به دوره حکومتی ابوسعید بهادرخان (۷۱۶-۷۳۶ ق)، پسر اولجایتو، بوده و اغلب آنان ضرب ضراب خانه تبریز است. براساس نظر محققان درباره سکه‌های ایلخانی، می‌توان مسکوکات موجود در موزه باغ فین را متعلق به دوره سوم که از زمان اولجایتو آغاز شد، دانست. این سکه‌ها همانند اغلب سکه‌های دوره ایلخانی از نوع درهم و از جنس نقره بودند. از دیگر ویژگی سکه‌های ایلخانی موزه، نقوش سکه‌ها هستند که برگرفته از نقوش گیاهی و اجرام آسمانی (ستاره) است. نقوش و نوشتارهای رو و پشت سکه‌های ایلخانی موزه دارای مضامین مذهبی بوده و به لحاظ ارائه ویژگی‌های بصری و هنری حائز اهمیت هستند. بر روی سکه‌ها شاعر دینی و مذهبی و پشت سکه‌ها از واژه‌هایی استفاده شده که مشروعیت حاکم را می‌رساند، مانند السلطان، الاعظم، رقاب‌الامم و غیره. به طور کلی، نوشته‌های مرتبط با مذهب شیعی (اسامی ائمه اطهار (ع)) و تسنن (اسامی خلفای راشدین)، قاب‌های تزیینی هندسی متشکل از دایره، نقوش گیاهی و اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمودهای بصری به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین کاشان هستند.

مشارکت‌های نویسنده

نویسنده اول مقاله، تصاویر پژوهش را انتخاب، عکاسی و پروژه پژوهش را آغاز کرد. نویسنده دوم نیز داده‌های فرهنگی پژوهش را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. این دست‌نوشته با مشارکت همه نویسنده‌گان نوشته شده است. همه نویسنده‌گان نتایج را مورد بحث قرار دادند، نسخه نهایی دست‌نوشته را بررسی و تایید کردند.

بیکره

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «با غ فین» کاشان

دوره دوازدهم، شماره ۳۴۰۲ زمستان ۱۴۰۲ شماره صفحات ۳۷ تا ۵۵

۵۳

تقدیر و تشکر

نویسنده‌گان مقاله از همکاران محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهرستان کاشان و موزه ملی با غ فین کاشان که در به ثمر رسیدن این کار پژوهشی در گذشته ما را یاری نموده‌اند، کمال تشکر و قدرانی را دارد.

تضاد منافع

نویسنده (نویسنده‌گان) هیچ تضاد منافع احتمالی در مورد پژوهش، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردد.

منابع مالی

نویسنده (نویسنده‌گان) هیچ گونه حمایت مالی برای پژوهش، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردد.

پی‌نوشت

۱. «بگو پروردگار، پادشاهی از آن توسّت، به هر کس که بخواهی می‌دهی و از هر که بخواهی می‌گیری و هر که را بخواهی عزیز می‌کنی» یاراحمدی، ۱۲۸۹، ۴۰.
۲. محمد بن طاهر، ملقب به محمد خراسانی، پنجمین حاکم دودمان طاهریان در خراسان بزرگ است.

3. Diler

منابع

- ابن فوطی، عبدالرزاق. (۱۳۸۱). *الحوادث الجامعه* (رویدادهای قرن هفتم هجری) (ترجمه عبدالمحمد آیتی). تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.
- احمدی، عباسعلی، شاطری، میترا و شمسی، شیما. (۱۳۹۴). سکه‌های دوره ایلخانی، رسانه‌ای برای بازتاب بستر سیاسی و اجتماعی عصر خود. در *مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، دانشگاه بیرجند، ۱۳-۱.
- اشپولر، بر تولد. (۱۳۶۸). *تاریخ مغول در ایران* (ترجمه محمود میرآفتاب). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*. تهران: امیرکبیر.
- امرابی، سیاوش. (۱۳۹۰). *روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی سکه‌های ایرانی از ایلخانی تا صفوی*. (کارشناسی ارشد تاریخ). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.
- بختیاری شهری، محمود. (۱۳۸۸). بررسی سکه‌های ایلخانان مغول در تبران توس. *پژوهش‌نامه تاریخ*, ۱۵(۴)، ۳۳-۵۸.
- بخشندۀ فرد، حمیدرضا و جاوری، محسن. (۱۳۹۶). *شناسایی فنی و خوانش خطوط سکه‌های مسی حفاری شده از محوطه تاریخی فیض‌آباد کاشان*. پژوهه‌های باستان‌سنجی, ۲(۳)، ۶۱-۸۰.
- بویل، جی، آ. (۱۳۸۵). *تاریخ ایران کمپریج: از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی ایلخانان* (ترجمه حسن انشوشه) (ج ۵). تهران: نشر امیرکبیر.
- بیانی، شیرین. (۱۳۹۳). *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*. تهران: سمت.
- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۴۷). *سکه‌های اسلامی ایران؛ دوره ایلخانی و گورکانی*. تبریز: موزه آذربایجان شرقی.
- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۵۱). *رسم الخط اویغوری و سیری در سکه‌شناسی*. موزه آذربایجان، ۸-۴۷.

- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۵۳). سکه‌های متنوع از آباقا آن. بررسی‌های تاریخی، (۶)، ۱۷۷-۱۸۶.
  - ثوابت، جهانگیر و امرابی، سیاوش. (۱۳۹۶). روند دگرگونی شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره ایلخانی. دو فصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی، ۷ (۲).
  - جعفری مذهب، محسن. (۱۳۹۰). واپسین ایلخان. پژوهش‌های علوم تاریخی، ۳ (۱)، ۲۵-۳۴.
  - جوینی، عطاملک. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی (تصحیح علامه محمد قزوینی). تهران: دنیای کتاب.
  - حافظابرو، عبدالله بن لطف الله. (۱۳۸۰). زیده‌التواریخ (ترجمه کمال حاج سید جوادی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
  - خزایی، محمد. (۱۳۸۱). هزار نقش. کتاب ماه هنر، ۶ (۴۹-۵۰)، ۱۰۲-۱۰۳.
  - خسروی، فریبرز. (۱۳۸۷). بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربری در گرافیک معاصر، پژوهه علمی: بازسازی نقوش سکه‌ها، طراحی پوستر و طراحی حروف. (کارشناسی ارشد ارتباط تصویری). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
  - خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین. (۱۳۸۰). حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (جلد ۲). تهران: کتابفروشی خیام.
  - رجبی، پرویز. (۱۳۹۰). کاشان نگین انگشتتری تاریخ ایران. تهران: پژواک کیوان.
  - رضوی، سید ابوالفضل. (۱۳۸۸). نظام پولی در عصر ایلخانان ۷۳۶-۶۵۴ هق و ۱۲۳۸-۱۲۵۶ میلادی. پژوهش‌های تاریخی، ۴، ۶۵-۸۶.
  - رویمر، م.ر، فraigz، برت، کندی، ای.س، امورتی، ب.س، ویلسن، پیندر، گری، بازل، صفا، ذبیح‌الله و شیمیل، آن‌ماری. (۱۳۸۷). تاریخ ایران دوره تیموریان. پژوهش دانشگاه کمبریج (ترجمه یعقوب آزاد). تهران: جامی.
  - سرافرازی، عباس. (۱۳۸۹). گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان براساس مسکوکات ایلخانی ۶۵۱-۷۵۶ ق. پژوهش‌های تاریخی، ۲ (۲)، ۴۷-۶۶.
  - سرفراز، علی‌اکبر و آورزنمانی، فریدون. (۱۳۸۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه. تهران: انتشارات سمت.
  - شرفی، محبوبه. (۱۳۹۵). نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۰ (۱۹)، ۱۲۱-۱۴۴.
- Doi:10.22111/jhr.2017.2977
- شمسی، شیما، شاطری، مریم و احمدی، عباسعلی. (۱۳۹۷). تحلیل فرآیند مشروعيت‌سازی بر سکه‌های ایلخانی ۶۵۷-۷۳۶ ق. جستارهای تاریخی، ۹ (۲)، ۹۳-۱۲۱.
- Doi: 10.30465/hcs.2018.4037
- شهریاری، اسماعیل. (۱۳۹۴). بررسی سکه‌های ایلخانان مغول (کارشناسی ارشد ایران‌شناسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
  - صالحی، امیرحسین. (۱۳۹۳). تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت بی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE (رساله دکتری باستان‌شناسی). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
  - عقیلی، عبدالله. (۱۳۶۰). سجع در سکه. آینده، ۷ (۱ و ۲)، ۳۸-۴۱.
  - علاء الدینی، بهرام. (۱۳۹۵). سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان. تهران: فرهنگ‌سرای میردشتی.
  - علیزاده‌مقدم، حمیدرضا. (۱۳۸۸). پژوهشی در سکه‌های اولجايتیو هشتمین ایلخان مغول. تهران: پازینه.
  - فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). اطلس خط؛ تحقیق در خطوط اسلامی. اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
  - کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (۱۳۸۴). تاریخ اولجايتیو (ترجمه مهین همبیلی). تهران: علمی فرهنگی.
  - لطف‌آبادی، محسن، خلعتبری، الله‌بیار و حسنی، عط الله. (۱۳۹۷). ناپایداری سیاسی در ایران قرن هشتم هجری: بررسی آماری عمر حکومت‌ها و میانگین سلطنت حکام، مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران، ۱۱ (۱)، ۲۹-۵۶.
- Doi.: 20.1001.1.20087357.1397.11.1.23

- محمودی، فتنه و مهدوی، هامون. (۱۳۹۹). خوانش آیکونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر نقوش سکه‌های دوره ایلخانی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۴، صص ۱۶۹-۱۸۶. Doi: 10.22084/nbsh.2019.17787.1855
- مورگان، دیوید. (۱۳۷۳). ایران در قرون وسطی (ترجمه عباس مخبر). تهران: نشر طرح نو.
- موسوی‌جنوردی، کاظم. (۱۳۹۳). تاریخ جامع ایران از دوره اتابکان تا ایلخانان (جلد ۹). تهران: مرکز دائم‌المعارف بزرگ اسلامی.
- نجف‌زاده تربتی، احسان. (۱۳۹۸). اهمیت تاریخی سکه‌شناسی مغول و ایلخانان (کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
- نراقی، حسن. (۱۳۶۵). تاریخ اجتماعی کاشان. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- نعمتی، محمدرضا. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل سکه‌های نویافته از محوطه زلفآباد فراهان. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۸(۵)، ۱۵۹-۱۷۸. Doi:10.30699/PJAS.5.18.159
- Diler, Ö.; Diler, E. N.; Kürkman, G. & Hinrichs, J. C., (2006). Ilkhans: Coinage of the Persian Mongols. Turkuaç Kitapçılık.
- Salehi, A., Neyestani, J., Noubari, A. R. H., & Mousavi, S. M. (2015). Religious architectural elements on İl-khānid coins. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 15(1), 51-60.

©2024 by the Authours. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en_GB